

Mühazirə №15

Mövzu: Tabeli mürəkkəb cümlə və onun növləri

Plan:

15.1.1. Tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlənin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri;

15.1.2. Tabeli mürəkkəb cümlənin özünəməxsus xüsusiyyətləri;

15.1.3. Mübtəda budaq cümləsi və onun tipləri;

15.1.4. Xəbər budaq cümləsi və onun tipləri;

15.1.5. Tamamlıq budaq cümləsi və onun tipləri;

15.1.6. Təyin budaq cümləsi və onun tipləri;

15.1.1. Tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlənin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri

Tabeli mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq cümlənin məna və qrammatik cəhətdən tabelilik yolu ilə vahid bir tam kimi birləşməsi nəticəsində əmələ gələn cümlələrdir.

Tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin bir sıra oxşar cəhətləri vardır:

1. Hər ikisi iki və daha artıq cümlənin birləşməsi ilə formalaşır.

2. Hər ikisində tərkib hissələr məna və qrammatik cəhətdən birləşərək bir tam təşkil edir.

3. Hər ikisinin tərkib hissələrində zaman, qarşılaşdırma, qoşulma və s. kimi məna əlaqələri olur.

4. Hər ikisinin tərkib hissələri intonasiya və bağlayıcılarla əlaqələnir.

5. Tarixən tabeli mürəkkəb cümlələrin bir qismi tabelsiz mürəkkəb cümlələrdən yaranmışdır.

Tabeli və tabelsiz mürəkkəb cümlələrin mühüm fərqləri də vardır.:

1. Tabelsiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri bərabər hüquqlu olduğu halda, tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə belə bərabər hüquqluluq olmur və tərkib hissələrindən biri (budaq cümlə) o birindən (baş cümlə) asılı olur.

2. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri fikrin ifadəsində eyni dərəcədə, bərabər şəkildə iştirak edir. Tabeli mürəkkəb cümlədə isə tərkib hissələrdən biri dola yolla baş cümlədəki fikri aydınlaşdırmaqla fikrin ifadəsinə xidmət edir.

3. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin əlaqələndirmək üçün tabesizlik, tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin əlaqələndirmək üçün isə tabelilik bağlayıcılarından istifadə edilir. Hətta belə cümlələrdə intonasiyanın əlaqə vasitəsi kimi tabeli və tabesiz xarakteri də özünü göstərir.

15.1.2. Tabeli mürəkkəb cümlənin özünəməxsus xüsusiyyətləri

Tabeli mürəkkəb cümlə baş və budaq cümlədən ibarət olur. Baş cümlə qrammatik cəhətdən müstəqil, budaq cümlə isə baş cümlədən asılı, onu izah edib aydınlaşdıran hissədir. Baş cümlə yalnız qrammatik cəhətdən deyil, mənacada da təşkilədiçi mərkəzdir. Lakin baş və budaq cümlələri fərqləndirərkən onların mənasına yox, qrammatik müstəqilliyinə əsaslanmaq lazımdır. Bəzən baş cümlə, bəzən də budaq cümlə mənalı olur. Bəzən də məna bərabər şəkildə paylanmış olur.

Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmək üçün bağlayıcılardan, bağlayıcı sözlərdən və şəkilçilərdən (-sa, -sə, -mı⁴) istifadə olunur. Bu vasitələr baş və budaq cümlənin yerinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır.

Tabeli mürəkkəb cümlə bir özəkli və iki özəkli olmaqla fərqlənir. Budaq cümləsi baş cümləsinin bir üzvü ilə bağlı olub, onun mənasını izah edən tabeli mürəkkəb cümlələr birözəkli hesab olunur. Belə cümlələr tarixən bir özəkdən, yəni bir sadə cümlədən ibarət olmuşdur. Məsələn: *Doğru deyiblər ki, yaraq yaman şey olur – Yaraqın yaman şey olduğunu doğru deyiblər.*

Budaq cümləsi bütövlükdə baş cümlənin məzmunu ilə bağlı olub, onu izah edən tabeli mürəkkəb cümlələr ikiözəkli hesab olunur. Belə cümlələr isə tarixən iki özəkdən, yəni iki sadə cümlədən ibarət olmuşdur. Məs.: *Ailən burda qalmasa, sənə kim qulluq verər.* (M.C) *Ailən burda qalmalıdır. Sənə kim qulluq verər?*

Bu cür cümlələr iki özəkdən ibarət olduğu üçün onları sadələşdirmək olmur.

Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə adətən bir baş cümləyə aid olur. Məs.: *Nadir təəccüb edirdi ki, kişi niyə hirslənmir.*

Bəzən budaq cümlə başqa bir budaq cümləyə aid olur. Məs.: *Əgər bilsəydi ki, atası inciyəcək, köhnə dostlarını qonaq çağırmazdı.*

Hətta bəzən budaq cümlə tərkiblərə aid olur. Məs.: *Mən deyəndə ki, gec başlayacaq heç kim inanmırdı.*

Tabeli mürəkkəb cümlənin aşağıdakı növləri vardır:

I.Mübtəda budaq cümləsi;II.Xəbər budaq cümləsi;III.Tamamlıq budaq cümləsi;IV.Təyin budaq cümləsi;V.Zərflik budaq cümlələri:1.Tərzi-hərəkət budaq cümləsi;2.Dərəcə budaq cümləsi;3.Zaman budaq cümləsi;4.Yer budaq cümləsi;5.Kəmiyyət budaq cümləsi;6.Səbəb budaq cümləsi;7.Məqsəd budaq cümləsi;8.Qarşılaşdırma budaq cümləsi;9.Şərt budaq cümləsi;10.Nəticə budaq cümləsi;VI.Qoşulma budaq cümləsi.

15.1.3.Mübtəda budaq cümləsi və onun tipləri

Mübtəda budaq cümləsi ya baş cümlənin olmayan mübtədasının əvəzində işlənir, ya da baş cümlənin əvəzliliklə ifadə olunmuş mübtədasının mənasını izah edib aydınlaşdırır. Məs.:1.*Bəlkə, adamın könlündən keçir ki, biz də kəndə gedib onunla bir yerdə olaq*;2.*Ancaq bu da tamamilə aydındır ki, neftin miqdarı son dərəcə azdır.*

Baş və budaq cümlələrin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə mübtəda budaq cümləsinin başlıca olaraq iki tipi vardır.

I tip.Bu tipdə baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə ya baş cümləyə yalnız intonasiya ilə, ya da *ki* bağlayıcı ilə bağlanır. Məsələn: *Budur, iki ildir, mənimlə dostluq binası qoyublar.* (Ə.H); *Bu nə iş idi, mən tutdum?* (Ə.H); *Mənim yaxşı yadımdadır ki, Kərbəlayi Mirzəli də qorxurdu.* (C.M); *Heç kimin ağına gəlməzdi ki, həmin anlarda Yolçu fikirləşirdi.* (Elçin)

Birinci tipin özü də iki növə ayrılır:1.Baş cümləsi mübtədasız yarımçıq cümlə şəkilində olanalar: *İlk dəfə idi ki, belə çətin işə düşürdü; İki il olar ki, onu Sibirə sürgün ediblər; İkinci gecə idi ki, Kərim qoca xidmətçinin mənzilində qalırdı.* (M.H)

2.Baş cümlənin mübtədası *o, bu, orası, burası, eləsi, beləsi, elələri, belələri, bəziləri, o şey, bu şey və s.* kimi sözlərlə ifadə olunur. Qəlib söz kimi çıxış edən bu sözlərin mənası budaq cümlə ilə aydınlaşır. Məs.: *O da məlum idi ki, Nərimanın xətrinə dəymək istəmir.* (M.C); *Amma bu da var ki, hələ tezdir.* (M.C); *Hətta burası da aydındır ki, xərmanlər təzə döyülürdü.* (C.M)

II tip.Mübtəda budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə əvvəl, baş cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə *kim, kim ki, hər kim, hər kim ki, hər kəs, hər kəs ki, kimə ki, kimi ki, hər nə, hər nə ki və s.* bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Baş cümlədə mübtəda vəzifəsində mübtədanın qəlibi kimi qarşılıq bildirən *o* sözü (korrelat) işlənir. Budaq cümlə qarşılıq bildirən sözü izah edir. Məs.: *Kimə ki məktub gəlirdi, o, hədsiz dərəcədə sevinirdi; Kim ki sözümdən çıxdı, o cəzalanacaq.* (C.M)

Belə halda budaq cümlənin sonunda –sa² şəkilçisi də işlənə bilər. Həm də -sa² bağlayıcı sözdəki *ki* ilə növbələşir: -sa² olduqda *ki* olmur, *ki* olduqda –sa olmur. Məs.: *Kim onun buyruğuna əməl eləməsə, məndən aman gözləməsin; Kim ki yoruldu, evinə gedəcək.*

Bəzən baş cümlədə qarşılıq bildirən söz işlənmir. Lakin təsəvvür edilir. Məs.: *Hər kəs ki zülm üçün qılıncı aldı, Qan tökən şir kimi pəncəsiz qaldı. (N. G)*

15.1.4. Xəbər budaq cümləsi və onun tipləri

Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş xəbərinin mənasını işarə əvəzliyi ilə izah edir, aydınlaşdırır. Məsələn: *Məhkəmədən xahişim budur ki, məni haqsız təhqirlərdən qorusun; Dünyada ən xoşbəxt, ən bəxtəvər övlad odur ki, atasının haq-sayını itirmir.*

Başqa tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlədə qəlib söz işlənə də bilər, işlənməyə də bilər. Lakin xəbər zəruri üzv olduğundan baş cümlədə qəlib söz mütləq işlənir.

Baş və budaq cümlənin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə xəbər budaq cümləsinin iki tipi vardır.

I tip. Birinci tipdə baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə ya yalnız intonasiya ilə, ya da *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: *Mənim sizə vəsiyyətim odur ki, dediyim sözləri atama yetirəsiniz; Həqiqi azadlıq odur ki, insanlar yaltaq, rəzil olmağa məcbur edilməsin. (İ. Ə); İgid odur, atdan düşə atlına, igid odur, hər əzaba qatlaşa.*

Bu tipin özünü də baş cümlədəki xəbərin ifadə formasına görə müxtəlif qruplara ayırmaq olar: 1. Baş cümlənin xəbəri *odur, budur, o idi, bu idi, o imiş, bu imiş* sözləri ilə ifadə olunur. Və budaq cümlə vasitəsi ilə izah edilir. Məs.: *Yeganə məsləhət odur ki, siz quyunu 100 metr də dərinləşdirin; Sizin qulluğunuza gəlməkdə qəsdim bu idi ki, bu ərzimi sizə yetirim. (C. M); Bunun mənası o idi ki, qatı-qatı gülmək şeytan sənətidir. (C. M)*

2. Baş cümlənin xəbəri *bura, ora, burası, orası* sözləri ilə ifadə olunur. Məs.: *Ancaq bircə təvafütünüz ordadır ki, onun saqqalı var, sizin saqqalınız yoxdur; Ancaq məsələ burasındadır ki, pis mənzilin nə demək olduğunu Sitəmxanım da bilirdi. (Ə. Ə)*

3. Baş cümlənin xəbəri *elədir, belədir, elə idi, belə idi, elə imiş, belə imiş, bu imiş* sözləri ilə ifadə olunur. Məs.: *Sizin kəndin vəziyyəti elədir ki, köndələn çaydan oraya at çıxarmaq olar; Eyvazın işi elədir ki, nə öldüyü məlumdur, nə qaldığı. (C. C)*

4. Baş cümlənin xəbəri *o, bu* sözlərinin *üçün, ötrü, görə* qoşmaları ilə birləşməsi yolu ilə ifadə olunur. Məs.: *Bu işlər tam ondan ötrüdür ki, Şahbaz bir gün gözlərindən uzaq olmasın.*

5. Baş cümlənin xəbəri o, bu + demək sözü ilə ifadə olunur. Məs.: *Bu o deməkdir ki, mən sənə inanmıram.*

6. Baş cümlənin xəbəri bu, o + ibarət sözləri ilə ifadə olunur. Məs.: *Əsas çətinlik ondan ibarətdir ki, Cənubi azərbaycanlılar qəddar İran şahlarından azad olsun. (İ.Ə)*

7. Baş cümlənin xəbəri bu, o + olmaq sözləri ilə ifadə olunur. Məs.: *Sənin də muzdun o olar ki, mənim kimi bəylə qohum olarsan.*

II tip. Xəbər budaq cümləsinin ikinci tipində budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və baş cümləyə *kim, hər kim, hər kəs, hər nə, necə, nə cür* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Bağlayıcı sözə müvafiq olaraq baş cümlədə qarşılıq bildirən *o, elə* sözü xəbər vəzifəsində işlənir. Məs.: *İndi kim birinci yer tutdu, qalib odur; Əvvəllər bunun sahibi kim idi, indi də odur. (C.M)*

Bəzən budaq cümlənin sonunda –sa² şəkilçisi özünü göstərir. Məs.: *Hər kim tez gəlsə, bu yer onuundur. (C.M); Əvvəl bu xalq necə idisə, indi də elədir. (M.S.O)*

15.1.5. Tamamlıq budaq cümləsi və onun tipləri

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin xəbərini tamamlayır, ya baş cümlədə olmayan tamamlığın əvəzində işlənir, ya da baş cümlənin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan tamamlığının mənasını izah edib aydınlaşdırır. Məs.: *1. O istəmirdi ki, külfət içinə iki tirəlik düşsün. (Ə.V); 2. Onu da bilirlər ki, xəmirimə özgə mayası qatmamışam. (Ə.V)*

Tamamlıq budaq cümləsi adətən baş cümlənin feili xəbərinə aid olur. Məs.: *Kazaklar gördülər ki, üzük qaşığı kimi mühasirədədilər. (İ.Ş); Cahandar ağa gördü ki, hamı hazırdır. (İ.Ş)*

Lakin bəzən baş cümlədə ismi xəbərlə də əlaqələndirilir. Məs.: *Heç onun ixtiyarı yoxdur ki, rota tərəfə üz çevirsi; Özüm də əminəm ki, qorxmağa heç bir əsas yoxdur.*

Baş və budaq cümlələrin yerinə, bağlayıcı vasitələrə görə tamamlıq budaq cümləsinin aşağıdakı tipləri vardır.

I tip. Baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir. Budaq cümlə baş cümləyə ya yalnız intonasiya, ya da *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır. Məs.: *Oğul, mən bilirəm, bir çoxları öz əqidələri yolunda canlarını çürüdürlər; Bilirəm, sən dünyanı ən alicənab qadınısan. (İ.Ə); O hiss etdi ki, at hürküb fınxırdı. (İ.Ş) Onlar qoymurlar ki, camaat gözünü açsın. (İ.Ş)*

Baş cümlədə tamamlığın olub-olmamasına görə bu tipin özü də iki növə ayrılır:

a) Baş cümlədə tamamlıq olmur, lakin tamamlığın baş cümlədən doğan sualına budaq cümlə cavab verir. Məs.: *O bilirdi ki, ağacların budaqları arasından başıaşağı sallanan bu*

quşlar yalnız gecələr oxuyurlar.(İ.Ş);Başa salın ki,bu işin qansız qurtarmağına çalışırıq.(M.İ)

b) Baş cümlədə tamamlığın qəlibi olur və qəlib söz *bu,o,eləsi,beləsi,orası,burası* əvəzlilər ilə ifadə olunur.Məs.:*Mehriban onu gördü ki,uşaq çantasını havada yellətdi.(M.İ);Ancaq yadında bunu saxla ki,sən hamıdan artıq mənə lazımsan.(M.İ);Ancaq eləsini al ki,mənə layiq,sənə bab olsun.(Ə.V);Orasını da deyik ki,çox fərasətli idi.*

II tip.Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və baş cümləyə bağlayıcı sözlərlə bağlanır.Baş cümlədə tamamlıq vəzifəsində ya qarşılıq bildirən söz işlənir,ya da təsəvvür edilir.Məs.:*Kimi ürəyim istəyir,onu da alacağam.(İ.Ş);Kim vətən dedisə,ona inandıq.(B.V);Hər kəsi gözümlə tutar,ürəyim sevər,alaram.(Ə.H)*

Budaq cümlənin sonunda –sa² işlənməyə də bilər,işlənməyə də bilər.Məs.:*Kefi nə istəyirsə,onu eləyir.(İ.Ş);Ürəyin nə istəyir,alacam.(İ.Ş)*

Tamamlıq vasitəli və vasitəsiz olduğu kimi,tamamlıq budaq cümləsi də vasitəli və vasitəsiz tamamlığın suallarına cavab verə bilər.Məs.:*Əhvalını soruşduqdan sonra dedi ki,(nəyi?) bəs çal almağa gəlmişəm;Qoy bilsinlər ki,(nəyi?) neçə xəlvət dərələrdə tülkü bəydir.(M.C);Siz əmin olun ki,(nəyə?) həyatım təhlükədə deyil;Kəndlilər şikayətlənirdilər ki,(nədən?) Cüvər onları hədələyir.(Ə.V);Qarşıma məqsəd qoymuşam ki,(nə barədə?) ali məktəbə girəcəyəm.(Ə.V)*

Vasitəsiz tamamlıq budaq cümləsi vasitəsiz tamamlıq kimi, *kimi? nəyi? nə?*,vasitəli tamamlıq budaq cümləsi isə vasitəli tamamlıq kimi,ismnin yönlük,yerlik,çıxışlıq halları ilə əlaqədar olub onların suallarına cavab olur.

15.1.6.Təyin budaq cümləsi və onun tipləri

Təyin budaq cümləsi baş cümlənin əşya məzmunlu hər hansı bir üzvünü təyin edir. Ya baş cümlədə təyinin qəlibi olur,əvəzində budaq cümlə işlənir,yaxud budaq cümlə baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunmuş təyinin mənasını izah edir və aydınlaşdırır.Məs.:1.*Nöqsan var ki,yüzlərlə adama ziyan vurur;2.Elə dil pəhləvanları var ki,Qaraş,adamı söz altında qoyurlar.(M.İ)*

Baş və budaq cümlənin yerinə və bağlayıcı vasitələrə görə təyin budaq cümləsinin aşağıdakı tipləri vardır.

I tip.Baş cümlə əvvəl,budaq cümlə sonra işlənir.Buda cümlə baş cümləyə ya yalnız intonasiya,ya da *ki* bağlayıcısı ilə bağlanır.Məs.:*Adam var,yağ yeyər,balı bəyənməz.(A.A.T);Söz var,desəm öldürərlər,deməsəm,ölərəm.(F.K);Adam var ki,qara sudan qaymaq tutar;Mən bir susmaz duyğuyam ki,ürəkləri bəzərəm.(C.C)*

Təyin budaq cümləsinin bu tipinin özü də baş cümlədə qəlib sözün olub-olmamasına görə iki növə ayrılır:

a) Baş cümlədə qəlib söz olmur, lakin təyinin baş cümlədən doğan sualına budaq cümlə cavab verir. Məs.: *Vitamin yox idi ki, Mirzə Əsgər onun kimyəvi tərkibini bilməsin.*

b) Baş cümlədə təyinin qəlibi olur və *elə, elə bir, belə, belə bir, o cür, bu cür, o, bu, həmin, o həmin, bir* sözləri əvəzlilik – qəlib kimi işlənir. Məs.: *Elə söz danışırısan ki, üç yaşında uşaq danışmaz; Arzu elə bir şeydir ki, doymaq bilməz; Rüstəm kişi bu fikirdəydi ki, hələ ömründə havanı təyin etməkdə səhv etməyib; Mən insan o adama deyərəm ki, ömrü fırtınalar içində keçsin. (M.İ); Bir bolluq olacaq ki, heç nağıllarda da deyilməyib. (M.İ)*

II tip. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və baş cümləyə *necə, hansı, kimi, hər kimi, hər kəsi* və s. bağlayıcı sözlərlə bağlanır. Budaq cümlənin sonunda –sa²şəkilçisi olada bilər, olmaya da bilər. Baş cümlədə qarşılıq bildirən o sözü təyin rolunda olur. Məs.: *Kimə etibar eləyirsən, o adama da tapşırıq; Hansı şərtlə istəyirsən, o şərtlə də işimizi davam etdirək.*

Ədəbiyyat

1. B. Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2017

2. Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A. Həsənov. Müasir Azərbaycan dili, IVh. Sintaksis, Bakı, 2007

3. Q. Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, 2010